

ROALD E. KRISTIANSEN

ALMMI SPEAJAL

Filosofija
& etihkka 8-10 c.

ČállidLágádus

Oahpaheaddjiráva: Heidi Guttorm Einarsen

Sisdoallu

Mo lea oahpaheaddjiráva huksejuvvon	5
Mo geavahit oahppogirjji	5
Oahpahit OEE-fága vuodđoskuvllas	6
Oahpahit OEE – lea guottuidhukseemis sáhka	6
Friddjacealkin	6
Filosofii ja etihkka ohppiidgeirji s 8-20	7
Maid dadjá ML06S?	7
Váldooassi: Filosofii ja etihkka	7
INTRO Oahpaheaddjai	8
Filosofii	8
Sokrates	9
Platon	9
Aristoteles	10
Álgoálbmotfilosofii	11
Etihkka	12
Guovddáš fágadoahpagat dán oasis, oahppogirjji:	13
Mo álggahit oahpahusa	13
Gažaldagat oahppogirjetekstii	13
Vástáduosat	14
Gažaldagat digaštallamii	15
Bargobihtát ohppiide	15
Filosofalaš fáttát ohppiidgeirji s 20 – 35	16
Maid dadjá ML06S?	16
Váldooassi: Filosofii ja etihkka	16
INTRO Oahpaheaddjai	16
Guovddáš fágadoahpagat dán oasis, oahppogirjji:	19
Mo álggahit oahpahusa	20
Gažaldagat oahppogirjetekstii	20
Vástáduosat	21
Gažaldagat digaštallamii	22
Gos sáhtá oahpaheaddji lohkat eambo?	23

Muhtun ehtalaš gažaldaga ohppiidgeirji s 26 – 46.....	23
Maid dadjá ML06S?	23
Váldooassi: Filosofiija ja etihkka	23
INTRO oahpaheaddjái	24
Etihkka	24
Olmmošárvu	25
Olmmošvuoigatvuođat - universála	25
Álgoálbmotvuoigatvuođat.....	25
Ovttáárvosašvuohta	26
Ovttadássásašvuohta	26
Guovddáš fágadoahpagat dán oasis:	27
Mo álggahit oahpahusa	27
Gažaldagat oahppogirjetekstii	27
Vástádusat	28
Gažaldagat digaštallamii	29
Gos sáhtta lohkat eambo?	29
Árvoválljen ohppiidgeirji s 47 - 67	30
Maid dadjá ML06S?	30
Váldooassi: Filosofiija ja etihkka	30
INTRO Oahpaheaddjái	30
Mii lea buorre eallin?	30
Sosiálalaš ja ekologalaš ovddasvástádus.....	31
Teknologalaš ovdáneapmi.....	32
Ráfibargu	32
Demokratiija	33
Guovddáš fágadoahpagat dán oasis:	34
Mo álggahit oahpahusa	35
Gažaldagat oahppogirjetekstii	36
Vástádusat	36
Gažaldagat digaštallamii	37
Oskkoldagat, eallinoaidnu ja dieđa ohppiidgeirji s 68 – 81.....	37
Maid dadjá ML06S?	37

Váldooassi: Filosofiija ja etihkka	37
INTRO Oahpaheaddjái	38
Diehtaga – ii oskkoldaga.....	38
Oskkoldaga - ii diehtaga	38
Dieđa ja oskkoldat leaba goappát suorggit mat eaba sáhte vuostálaga árvvoštallot	39
Mo árvvus atnit olbmuid oskku ja eallinoainnuid?	39
Guovddáš fágadoahpagat dán oasis:.....	40
Mo álggahit oahpahusa.....	40
Gažaldagat oahppogirjetekstii.....	41
Vástáduusat.....	41
Gažaldagat digaštallamii.....	42

Mo lea oahpaheaddjiráva huksejuvvon

Oahpaheaddjirávirji galgá doaibmat reaidun oahpahussii. Das leat ML06S máhttoulbmilat, duogášdieđut oahpaheaddjái buot fáttáide, gažaldagat oahppogirjeteavsttaide/kapihttalgažaldagat, digaštallan-gažaldagat, bargobihtát ja kopijjaoriginálat. Lean maiddái evttohan man láhkai oahpaheaddji sáhtta álggahit kapihttala/fáttá. Lassin leat čujuhusat das gos oahpaheaddji sáhtta gávdnat lassi dieđuid ja čujuhusat maiddái heivvolaš neahttasiidduide. Ohppiigirji sáhtta bláđet maiddái neahtas. Neahttasiidduin gávdnojit maiddái govat maid oahpaheaddji sáhtta geavahit álggaheami ja/dahje geardduheami olis.

Visot dáid sáhtta oahpaheaddji geahčadit/logadit ja árvvoštallat man láhkai son daid geavaha iežas oahpahusas.

Mo geavahit oahppogirji

Oahppogirji struktuvra lea huksejuvvon osiide main leat vuolit bajilčállagat ja loahpas čoahkkáigeassu. Oahppogirjis leat govat mat dorjot girji teavstta. Leat iešguđet vuogit mo oahpaheaddji sáhtta válljet geavahit oahppogirji. Son ferte dan dieđusge árvvoštallat dan mielde makkár oahppijoavku sus lea, ja man ollu áiggi son bidjá fáttá čađaheapmái. Čoahkkáigeasut gokčet ML06S máhttoulbmiliid, nu ahte muhtin fáttáid maid ii geargga nu vuđolaččat čađahit, sáhtta dušše čoahkkáigeasu válljet logastit.

Muđui lea čielggas ahte buot maid oahppit leat fáttás árvvoštallan,ságastallan, gullan ja gieđahallan ovdal go galget lohkat oahppogirjeteavstta, lea sidjiide buorre. Dalle leat maiddái fágalaš doahpagat ja dieđut čielggaduvvon. Oahppogirjeteaksta šaddá álkit áddet go leat váras duogášdieđut orrumin sadjosis. Oahppit sáhttet geavahit reaidduid čorget ja rátkit dieđuid logadettiin. Dat gávdnojit lágádusa neahttasiidduin. Dieđusge gáibiduvvo ahte oahppit leat hárvánan dákkár reaidduide, ovdal go sáhttet daid iešheanálaččat geavahit ruovttubarguid oktavuodas.

Oahpahit OEE-fága vuodđoskuvllas

Oahpahit OEE – lea guottuidhuksemis sáhka

Osku, eallinoaidnu ja etihkka ii leat duššefal máhttofága. OEE lea dat fága mii eanemusat váikkuha guottuid ovddideamis ja doaibmá maid dego deaivvadansadjin ohppiide geain leat sierranas oainnut ja oskkoldagat.

Oahpahit iešguđet oskkoldagaid ja eallinoainnuid, mearkkaša seammá go oahpahit eará olbmuid oskkuid, jáhkuid ja bassi áššiid birra. Dákkár áššit leat ollu olbmuide dehálaččat eallimis. Lea dalle čielggas ahte oahpahit oskkoldagaid birra addá stuorra morálalaš ovddasvástádusa oahpaheaddjái. Oahpahus lea mielde hábmemin ohppiid guottuid eará olbmuid oskkuid ektui. Ii dušše dan, muhto maiddái hábme guottuid olbmuid birra geat oskot. Dát guoská maiddái mielohppiid ektui – geat sáhttet leat leastadiánarat, hellodatustibat, jehova vihtanat, adventisttat, juvddálaččat, risttalaččat, muslimat, buddhisttat, hinduisttalaččat, luondduoskkolaččat dahje humanetihkkárat.

Oahpaheaddji gii gilvá negatiiva guottuid muhtin oskkoldaga ektui, lea seammás mielde váikkuheamen ja hábmemin negatiiva guottuid olbmuid ektui geat čuvvot oskkoldaga. Dán birra berre oahpaheaddji smiehttat ja leat diđolaš ovdal go oahpahišgoahtá fága. Son berre guottuidis árvvoštallat, ja láchčit oahpahusa nu bures go vejolaš vai ii soardde ohppiid ja váhnemiid. Áigumuš lea ahte oahpahus galgá ovddidit áddejumi, árvvusatnima ja dialoga olbmuid gaskkas geain leat iešguđetlágan oskkoldagat ja oainnut oskkoldatgažaldagaide. Dattege skuvla ii goasse sáhte beassat eret das ahte muhtin oahpaheaddjit soitet rihkkut oahppolága, danne go oahpaheaddjit dábálaččat leat olbmot.

Friddjacealkin

OEE galgá fátmastit ja čohkket buot ohppiid, beroškeahtá das makkár oskuduogáš sis lea. Danne ii galggašii váhnemiin leat dárbu cealkit mánáid friddjan. Fága galgá ovddidit árvvusatnima, dialoga, áddejumi ja gierdevašvuoda áššiide mat gusket oskkoldagaide ja

eallinoainnuide. Seammás galgá fága addit máhtu ja dieđuid oskkoldagaid ja eallinoainnuid árbevieruid, oskku čađaheami, iešvuodaid, mánggabealatvuoda, morála ja etihka birra.

Sihke oahppoláhka ja máhttolokten deattuha ahte sárdnideapmi ja oskkolaš meannudeamit eai galgga dáhpáhuvvat oahpahusas. Jos dat galget dáhpáhuvvat, de galget váhnemat sáhttit mánáidasaset cealkit friddjan/eret daid dáhpáhusain. Omd. Jos oahppit galget ipmilbálvalusas oassálastit. Sálbmálavlun ja rohkadallan maid sáhttet dakkár dilálašvuodát main váhnemat dáhttut friddjacealkinvuoigatvuoda geavahit. Fitnat girkus (go ii leat ipmilbálvalus) ii leat seammá go oassálastit ipmilbálvalusas. Áican, geahččan ja oahppan ii leat seammá go aktiivvalaččat oassálastit. Friddjacealkinvuoigatvuoda ii sáhte áicama ja geahččama oktavuodas geavahit. Oahpaheaddji/skuvla galgá dákkár vuoigatvuodaid ruovttuide álmмуhit, vai sii sáhttet árvoštallat galget go vuoigatvuoda ja goas galget vuoigatvuoda geavahit. Oahpaheaddji galgá de iežas oahpahusa dan mielde plánet. Friddjacealkin ii gáibit ahte váhnen galgá ákkastallat dan ovddas. Ii leat vejolaš friddjacealkinvuoigatvuoda geavahit olles fága ektui. Skuvla ferte datte leat gárvis das ahte muhtimin sáhtta geavvat nu ahte oahppit ja joavkkut juhkkovit muhtin dilálašvuodain. Datte galgá oahpaheaddji láchit dili nu ahte dát dáhpáhuvvá uhcimus lági mielde. Buorre diehtujuohkin ja buorit fágalaš ákkastallamat plánaid ektui sáhttet eastadit juohkima ja maiddái friddjacealkima.

Eambo friddjacealkimis, ja njuolggadusaid ja lágaid dan birra gávnнат dás:

http://www.regjeringen.no/Upload/KD/Rundskriv/2007/Rundskriv_F_15_07_informasjon_e ndringer_KRL_faget.pdf

Filosofii ja etihka ohppiidgirji s 8-20

Maid dadjá ML06S?

Váldoassi: Filosofii ja etihka

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- Ovdandivvut muhtin mearkkašanveara filosofaid ja digaštallat sin jurdagiid
- selvehit doahpagiid etihkka ja morála

INTRO Oahpaheaddjái

Filosofiija

Filosofiija lea imašteapmi. Mii imaštat ja jurddašat ja geahččalit gávdnat vugiid das mo eallit buoremusat, ja buriid vástádusaid iežamet eallingažaldagaide. Go mii ohcat vástádusaid ja árvoštallat iežamet välljemiid, de min eallin šaddá buoret, ja mii smiehttat dárkileabbot ovdal go välljet dahkat juoga. Juohkehaš ferte ieš árvoštallat ja jurddašit ja oaivvildit áššis. Dávjá sáhttet leat mánga vástádusa, ja olmmoš ferte de árvoštallat guđe vástádus lea buoremus. Ii leat álo álki smiehttat ja árvoštallat. Dan ferte hárjehallat.

Filosofiija gieđahallá gažaldagaid maid ferte jurddašit, árvoštallat ja smiehttat ovdal go vástida. Dákkár gažaldagat sáhttet leat omd: Manne lean mun? Dákkár gažaldagaide ii sáhte gávdnat vástádusa leksikonain. Gáibiduvvo ahte olmmoš smiehtta ja árvoštallá ovdal go gávdná vástádusa mii sutnje lea vuohkkaseamos. Galgá maid leat vejolaš ođđasit smiehttat ja rievdadit oainnu ja vástádusa. Go mii eará olbmuiguin ovtastallat ja ságastallat, de mii oahppat mo sii smiehttet ja jurddašit. Mii sáhttet maiddái lohkat maid earát leat čállán ja teavsttain ohcat dieđuid ja viissisvuođa. Ulbmil filosofijain lea ohcat ja gávdnat buriid vástádusaid eallimii ja máhttit ákkastallet iežat oaiviliid ja daguid ovddas. Oarjemáilmmi filosofiija deattuha ahte filosofiija lea ráhkistit viisodaga ja dieđu. Dieđalaš jurddašeami vuodđun lei olbmo lokten luonddu bajábeallai ja stivret luonddu. Luondu lei passiiva ávnnas maid olmmoš galgai aktiivvalaččat ja aggressiivagacat vuoluštit ja oamastit. Olmmoš galgá ohcat nu ollu dieđuid go vejolaš ja eambo diehtu lea álo buoret ja das eai gávdno ráját. Eamiálbmogiid filosofiija meroštallá olbmo oassin luonddus. Eamiálbmogiid filosofiija deattuha baicce ahte gávdnojit áššit maid olmmoš ii dárbbas, dahje gánnát diehtit.

Sokrates

Sokrates riegádii ja šattai bajás Athenas. Son lei náitalan Xantippen, gean birra muitaluvvui ahte son lei bahánihkán. Sokrates jođii gáhtaid mielde ja ságastii olbmuiguin. Son ságastii ja gažadii olbmuid filosofalaš gažaldagaiguin. Loahpas son áššáskuhttui ja dubmejuvvui jápmimii. Son fertii mirkkocearkki jugistit.

Sokrates ii čállán maidege, muhto son ságastii ja su beroštupmi lei olmmoš ja olmmošlaš gaskavuodát. Son oaivvildii ahte olbmot dahke rivttes daguid jos sis lei rivttes/doarvá/heivvolaš máhttu. Son háliidii ahte buot olbmot galge oažžut máhtu ja oahpu vai sii sáhtte árvvoštallat daguideaset ja válljet rivttes dagu. Danne son ságastii vai olbmuin galgai bohciidit sáhkkivuolta ja dan bokte maddái máhttu ja dieđut. Sokratesa vuodđoguottut ledje; “Olmmoš ii galgga gopmirdit ja dohkkehit celkon vástádusaide, muhto álo ieš jearrat ođđa gažaldagaid” Dat mearkaša ahte olmmoš galgá álo ohcat ođđa duohtavuodá.

Dan áigge go Sokrates elii Athenas (birrasii 450 o. Kr) lei dábálaš ahte olbmot osku ja bálvaledge báikkálaš/guovllu lpmilii dego Zevs, Poseidon, Hera ja earáid. Sis ledje gárvves vástádusat ja moralalaš njuolggadusat mat ledje guhkes áiggiid badjel ceaggan servodahkii. Almmolaš ákkastallamat dehálaš servodatlaš áššiid birra ii lean lohpi. Sokrates lei kritihkalaš daidda ja son geavahii jierpmi ja jearggálašvuodá go árvvoštalai servodatáššiid. Dát dieđusge šattai áittan eiseválddiide. Sokrates ákkastalai kritihkalaš jirpmiin. Juohkehaš fertii árvvoštallat mii lei riehta ja boastut. Bealuštansártnistis son celkkii ahte duohtavuolta ii leat juoga maid mii oamastit, muhto juoga maid mii fertet ohcat kritihkalaš ságasteami bokte.

Platon

Platon rehkenasto okta daid stuorámus máilmmi filosofain. Son šattai bajás Atenas antihkkaáiggis ja su bearaš lei rikkis ja fámolaš. Jurdda lei ahte son maid galgai oažžut fámolaš virggi gávpogis. 20 jahkásažžan son deaivvai Sokratesa. Sokrates lei su oahpaheaddji ja váikkuhii garrasit dasa ahte Platon šattai filosofan. Son čuvodii Sokrates 9 jagi. Son vásihii maddái ahte Sokrates oahpahisvugiidis ja jurdagiiddis ovddas áššáskuhttui ja gillái jápminduomu. Platon mearridii viidáset fievrridit Sokratesa oahpu ja jurdagiid. Son ásahii skuvlla dahje universitehta (Akademiija) gos son oahpahii studeanttaid. Ollu olbmot ohppe

dan skuvllas seammá maid Sokrates lei Platonii oahpahan. Platon ozai ja geahččalii gávnnahtit vástádusaid filosofalaš gažaldagaide dego: Mii gávdno? Mo mii sáhttit oažžut dieđu dan birra mii gávdno? Mii lea buorre servodat?

Aristoteles

riegádii Makedonias. Su áhčči lei gonagasa doavttir. 17 jahkásažžan son vulggii Atenii studeret Platona universitehtas. Doppe son bisui 20 jagi. Maiddái son ásahii skuvlla ja dasa lassin vel stuorra girjerádjosa. Go Platon jámii, son dutkagođii luonddu. Son oaivvildii ahte olmmoš ferte dutkat, áicat ja iskat ja ii dušše navdit ja jáhkkit, gávndan dihte duohtavuođa. Sus lei empirijalaš jurddašeapmi. Dat mearkkaša ahte buot diehtu ja dan maid mii máhttit huksejuvvo dutkama, iskama ja áicama mielde. Son oaivvildii ahte olbmot galget máilmmi ja duohta eallima oahppat dovdat dáidduset bokte.

Olmmoš lea sosiála ja ferte eallit earáiguin ovttas jos galgá leat lihkolaš. Olmmoš sáhtta ja máhtta jurddašit ja plánet. Datte leat olbmos maiddái dovddut ja anistupmi (begjær). Aristoteles oaivvildii ahte jurdagat ja árvoštallamat galget mearridit dovdduid ja anistumi badjel. Aristoteles oaivvildii ahte juohke olmmoš ohcá ja geahččala gávdat lihkolašvuođa ja buoremus eallima. Dan son gávdná go čuovvu Aristotelesá rávvagiid dasa ahte välljet gaskameari. Omd lea duostilvuohta, dahje roahkkatvuohta gasku árgodaga (feighet) ja roastilvuohta (dumdristighet). Dalle berre välljet duostilvuođa dahje roahkkatvuođa go galgá dahje šaddá dáid gaskkas välljet eallindilálašvuodas.

Aristoteles oaivvildii ahte luondu stivre buot ja luonddu rievdamis lea álo man nu lágan ulbmil ja áigumuš. Buot luonddugáhppálat mannet/rivdet iežaset áigumuša mielde. Datte olmmoš sáhtta smiehttat ja sáhtta välljet ii čuovvut iežas luonddu (muhtin muddui). Son oaivvildii ahte luonddu bealis leat nissonat albmáid vuolitárvosážžan, ja ahte muhtin álbmogat galget, ja heivejit buoremusat leat earáid bálvvát.

Platona ja Aristotelesá jurdagat šadde ge vuodđun oarjemáilmmi (anglo-amerihkálaš) modearna ja analyhtalaš filosofiijan. Lea dát filosofalaš árbevierru mii gohčoduvo filosofiijan, ja maid mii dovdat ja jurddašat go gullat sáni “filosofiija”.

Ođđaset áigge filosofat leat Thomas Aquinas, Muhammad al-Ghazali, William av Ockham, Voltaire, Immanuel Kant, John Stuart Mill, Søren Kierkegaard, Hannah Arendt, Áillohaš (Nils Aslak Valkeapaa), Arne Næss, Nils Jernsletten, Nils Oskal ja Jan H Keskitalo.

Álgoálbmotfilosofiiija

Juohke álbmot ja servodagat leat huksen iežaset máilmmiáddejumi dahje govvádusa, ja meroštallan gažaldagaid dego; manne mii leat dahje makkár rolla mis lea máilmmis. Sámiid dieđut leat áiggiid čađa olgguštuvvon go sii leat lundui gullevaččat ja danin vuolitárvosaččat. Sámit leat “primitiivvalaš dásis” dan ektui mo Eurohpá filosofat meroštalle iežaset/Eurohpá álbmoga. Ieža ledje “ovddabealde” ovdáneami dáfus, dan ovddit olmmošlaš dásis. Sámit ledje sin mielas ain dan ovddit olmmošlaš dásis. Go eamiálbmogat leat meroštallon lundui gullevažžan, sii leat šaddan olmmošgotti olggobeallái oktan eará vuolitárvosaččaiguin.

(Kuokkanen.2009: 94) Dattege lea eamiálbmogiid filosofiiija ja rolla eamiálbmot servodagain dehálaš ovddideames ja iešmearrideame ollašuhttimis. Eamiálbmogiid filosofiiijat čujuhit dihtolágan vugiide diehtit, dulkot, dovdat ja áddet/ipmirdit máilmmi maid eamiálbmogat leat hábmen historjjá čađa.

Buot kultuvrralaš joavkkut hábmejit golbma meroštallama maid ala sii huksejit buot eará meroštallamiid dan máilmmis gos ellet. Vuosttaš lea máilmmi govvádus, nubbi lea mii mearkkaša leat olmmožin ja goalmmát lea olbmo rolla dán máilmmis. Sámiid máilmmiáddejumi dahje kosmologiiija “kárta” leamaš árbevirolaččat oaidnimis goavdásis, masa lei sárgojuvvon áddejupmi gomuvuođas ja dan deháleamos govvosat/symbolat.

(Pentikäinen 1987). Sámiid filosofiiija leat eambo holistalaš go oarjemáilmmi filosofiiija árbevierut.

Dat mearkkaša ahte dat váldet mielde buot aspeavttaid ja beliid olbmo doaimmaid luonddus.

Eamiálbmogat eai jurddaš máilmmi dego olgguldas objektan mainna olbmot sáhttet “rássat” ja bargat dahje doaimmahit. Máilbmi rievdá ja ođasmahtto ovttas olbmui.

Olbmuid, máilmmi ja buot eallima oktiigullelašvuotta lea guovddážiis eamiálbmot máilmmiáddejumis. Mii leat buohkat fulkkežat.

Filosofiija ja dan sisdoallu lea rievdan dan mielde makkár gažaldagat leamaš relevánta dihto áigodagas. Maŋimuš áiggiid leat olbmo eambo ja eambo fuomášan ahte “buorre eallin” lea duođaige sorjavaš eatnama ja luonddu buresbirgejumis. Sámi vuodđoárvvut das mo olmmoš galgá eallit buorre eallima sisttisdollet rehálašvuoda, vuoiggalašvuoda, gutnálašvuoda ja gudnejahttima, masa gullá maiddá luonddubirrasis vára váldit. Boazolihkku ja guollelihkku- doahpagat leat čatnon dasa. Dat muitala makkár olmmoš don leat ja mo don ealát iežat eallima. Dus lea dalle dássedeaddu ealus (eai leat menddo ollu miesit áldduid ektui omd). Jos nu lea, de daddjo ahte eallu lea “fasti”. Guollelihkku lea olbmos gii ii badjelgeahča guliid ja guollejávrriid, ja divššut dan maid gottát.

Etihkka

Etihkka lea mo mii jurddašat ovdal, birra ja maŋŋá daguid maid leat dahkan. Etihkka gokčá teorehtalaš sisdoalu sánis, ja morála fas čilge konkrehta daguid. Šaddá buorre morála jos smiehttá ja reflektere ovdal go dahká juoidá. Lea dehálaš skuvllas veahkehit ohppiid dihtomielalašvuhtii dan ektui. Etihkka čilge mo mii galggašeimmet eallit ja morála fas muitala mo mii duođai eallit. Etihkka ásaha njuolggadusaid dasa maid heive dahkat ja maid ii heive dahkat. Buot olbmui leat jurdagat dan birra mii lea riehta ja boastut. Buot servodagain leat njuolggadusat ja lágat goddima, veahkaváldima, gielisteami, suoládeami ja seksuála daguid ektui. Mii oaivvildit gal seammá, muhto mis leat iešguđet ákkat ja čilgehusat dasa manne áššit leat nu mo leat. Datte ii leat doarvá ahte mis leat njuolggadusat ja lágat, muhto mii galgat reflekteret ja jurddašit dan birra ahte maid heive dahkat ja mii lea riehta ja boastut.

Etihkka gieđahallá olmmošlaš gaskavuodaid ja mo mii dárbbášat guđet guoimmi. Mii čájehat ovddasmorraša ja váldit vuhtii guđet guoibmámet dárbbuid. *Galggat earáide dahkat dan maid sávat earát dutnje dahket.* Juohke háve ovdal go välljet juoidá dahkat, galggat árvvoštallat: Mo vásiha son geasa dát dahku guoská dahje čuohcá? Jos vel leat ge

njuolggadusat, de ferte álo ieš árvoštallat dagu. Njuolggadusat ja lágat sáhttet rievdaduvvot, go daid leat olbmot dahkan. Dat sáhttet rievdaduvvot ja sihkkjuvvot go ii leat daidda šat dárbu.

Guovddáš fágadoahpagat dán oasis, oahppogirjjiis:

Filosofiiija, jurddašeaddji, etihkka, oaidnu, ovddasvástádus, vuollegašvuhta (ydmyk), antihkkaáigi, čilget, luondufilosofiiija (mii máilbmi lea ja mo dan áddet), jurddašanvuohki, gávnnahit, eamiávnnaš (juoga mii lei álggus ja mas buot leat oktii vuolgán), agálaš (bissovaš, rievddakehtes) duohtavuohka, geahčemeahtun (uendelig), áicat, jierpmálaš, proseassa, rievdan/earáhuvvan, atom, objekta, čádjádus (bortkommenhet, forvillelse), vuodđudeaddji, borgár (ássi), dovddiidus (erkjennelse), vadjolit, muittuhit, hálešteaddji, cuiggodit, beahtaleaddji, ákkastallan, návcaheapme, váilevaš, konklusuvdna, “riegádahttit”, viisát, máhtolašvuohka (máhttu, dieđa), diehtemeahtunvuohka, dialoga, jurddaoahppa (tankelære), hápmi, ii ávnnaš (ikke fysisk), jápmemeahtun (udødelig), idealisma, siellu, dávvir (ting), ollašuhhtit, ulbmil, eallinnákca (livskraft), beasakeahtá (uløselig)

Mo álggahit oahpahusa

Sáhttibehtet ovtta geahčat filmma: Sofies Verden, dahje lohkat osiid girjjiis. Ságastehket ja digaštallet sisdoalu. Dát addá buorre vuoddu kapihttala čađaheapmái, go dalle lea oahppis kognitiiva vuogádagas áŋkorastinčuolddat mat sáhttet dustet ođđa oahpu.

Gažaldagat oahppogirjetekstii

1. Mii lea filosofiiija?
2. Maid bargá filosofa?
3. Man láhkai filosofijafága sáhtá veahkehit min?

4. Gos lea filosofijafága vuolgán álggus?
5. Makkár filosofijas beroštedje álgo filosofat?
6. Mii lei erohus Thales, Anaximandera ja Demokrita čilgehusain?
7. Maid mearkkaša sátni *atom*?
8. Čilge maid Heraklit čuoččuhii!
9. Čilge maid Parmenides oaivvildii!
10. Sokratesis lei erenoamáš vuohki mo oažžut olbmuid jurddašit ja oahppat. Makkár vuohki?
11. Maid lei Delfi orakel cealkán Sokratesii?
12. Manne Sokrates dubmejuvvui jápmimii?
13. Maid Platon oaivvildii duohtavuoda birra?
14. Čilge mii lei Platona “*juoga nu*” ?
15. Mo Aristoteles áiggui gávdnat duohtavuoda?
16. Maid oaivvildii Aristoteles go dajai ahte juohke dávviris lea su iežas ulbmil?
17. Mii earuhii Platon ja Aristoteles beroštumiid?

Vástádušat

1. Ráhkesvuolta viissisvuhtii
2. Ohcá dieđuid ja áddejumi
3. Sáhtta veahkehit min jurddašit čielgasit ja nu ahte jurdda addá oaivila
4. Greikkas, antihkkaáiggis
5. Luondufilosofijas (mo máilbmi doaibmá ja mo dat lea šaddan danin mo otna lea)
6. Thales oaivvildii ahte buot lea čáhci dušše iešguđet hámis. Anaximander jurddašii ahte máilmmi birra ja Apeiron dahje rájáhis eamimoivi mii lea agálaš ja geahččetmeahttun. Dat buvttada buot maid mii sáhttit oaidnit. Dađis dat dušše fas dohko. Demokrit oaivvildii ahte gávdnojit ollu iešguđet vuodđoávdnasat mat oktiibuot dahket eatnatvuoda máilmmis.
7. Juogekeahtes
8. Son čuoččuhii ahte buot rievda. Rievdan lea bissovaš proseassa mii guoská olles máilbmái. Son čuoččuhii maiddái ahte olbmo áiccut eai sáhte áddet duohtavuoda.
9. Parmenides oaivvildii ahte máilbmi ii rievda ja ahte dat lea bissovaš.
10. Sokrates vuohki lei gažadit olbmuid gažaldagaiguin mat gáibidedje dađistaga čiekŋalet dovddiidusa.
11. Ahte son lea viisámus buot olbmuid gaskka.

12. Su gažadeapmi šattai giksin olbmuide ja eiseválddit oaivvildedje ahte son billistii nuorra albmáid/dievdduid miela nu ahte eai šat oskun stáhta ipmiliidda.
13. Ahte duohtavuohta lei gokčojuvvon/čihkkojuvvon juohke ávdnasa siskkožii ja danne mii eat dieđe mii dat albma duohtavuohta lea.
14. Siellu mii lea giddejuvvon rupmašii. Siellu dulko midjiide máilmmi duohtavuođa, muhto dat šaddá dušše speajalgovva duohtamáilmmis. Dan fertet dohkkehit ja ohcat ja gávdnat iežamet duohtavuođa.
15. Áicat, duktat ja gávnnahit mii mearrida juohke dávvira.
16. Ahte juohke šattolaš ávdnasis lea eallinfápmu rievdadit hámis vai sáhtta ollašuttit iežas ulbmila dahje iežas áigumuša su eallimis.
17. Platon beroštii das mii ii rievdan ja lei bissovaš, Aristoteles fas dutkkai luonddu ja mo buot ávdnasat olles áiggi rivdet.

Gažaldagat digaštallamii

Mii lea viissisvuohta? Mii lea jierpmálašvuohta? Mii lea ráhkesvuohta?

Bargobihtát ohppiide

Oahppit sáhttet lohkat sámi máidnasiid ja árvoštallat dain filosofalaš beali. Máidnasat mat heivejit dán oktavuhtii: Rievssat, Áhkku gii manai viežžat čázi, Bajándálkki birra, Mun muittán heajos jagi, Ustibaččan. Buot dát máidnasat leat girjjis: Boađe lohkat. Fag og Kultur. Laila Stien. Eará máidnasat: Lávrakaš, Jiehtanas šaddá geađgin beaivváža ovddas, Bárdi dájuha stálu. Dát máidnasiid gávdnabehtet girjjis: Min njálmmálaš árbevierru. Davvi Girji. 2004. Doaim: Gaski, Solbakk.

Gos sáhtta oahpaheaddji lohkat eambo?

Hegel: Åndsfilosofien. Vidarforlag. 2013.

Svendsen: Hva er filosofi. Universitetsforlaget. 2003.

Filosofalaš fáttát ohppiidgirji s 20 – 35

Maid dadjá ML06S?

Váldooassi: Filosofiija ja etihkka

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- reflekeret filosofalaš fáttáid birra mat leat čadnon identitehtii ja eallindulkomii, lundui ja kultuvrii, eallimii ja jápmimii, riektavuhtii ja boasttuvuhtii
- Geavahit ehtalaš analiissa man vuolggasadjin leat vuodđo ehtalaš jurddašanvuogit

INTRO Oahpaheaddjái

Máhttolokten 2006 S (ML06S) deattuha ahte oahppit galget jurddašeami (reflekerema) bokte oahppat, ii dušše filosofiija ja filosofiija historjjá birra, muhto maiddá eará fágalaš beliid. Jearahallama, jurddašeami ja ságasteami bokte galget oahppit ovddidit sihke giela ja máhtu, ja fas viidáset ja čiekŋaleabbo jurddašeami. Dát buktá stuorra vejolašvuoda oahppamii, oahpahussii ja jurddašeapmái. Buot dutkan čájeha ahte oahppit muitet ja ohppet buoremusat daid áššiid maid leat digaštallan, ságastan ja čiekŋalabbot jurddašan.

Ságastallamat sáhttet leat friddja dahje čavgadeabbot. Čavgadat ságasteapmi dieđusge gáibida ákkastallama, čielggadeami ja čielga váikkuhus analiissa. Dán oktavuodas lea dehálaš ahte oahpis leat sajis doahpagat ja ahte ceahkis leat oktasaš áddejupmi sániid ja doahpagiid sisdoalus. Dat gávdnojit kopijiaoriginálaid vuolde.

- Čuoččuhus
- Čilgehus
- Ágga

Filosofalaš ságasteami ráva

1. Liekkadeapmi

- Smiehttat ovttas
- Fokus

2. Čuoččuhus

- Čuoččuhus, gažaldat, govva, čuolbma, mitalus, dahje eará

3. Smiehttanáigi

(Lea dehálaš ahte smiehttanáigi lea doarvái ja áinnas guhkki álggus go lea filosofalaš ságastanvuogi/málla hárjehallamin. Dás sáhttet oahppi smávit joavkkuin ságastit ja áinnas čállit jurdagiid.)

4. Ságasteapmi

Buohkat galget oažžut áiggi ságastit, ja ságasteapmi galgá bissut rámaid siste. Lea vuogas ásahit geađggi dahje eará ávdnasa maid oahppi sáhtta doallat don botta go lea su vuorru cealkit/mitalit juoidá. Muhtin oahppit eai liiko hállat jitnosit earáid ovddas. Daid ii galgga bágget cealkit/mitalit. Oahpaheaddji sáhtta gažadit jos

ságasteapmi orru bisáneamen. Son sáhtta maid hástalit sin čilget ja ákkastallat čuoččuhusaidis ovddas.

Veahkkegažaldagat:

- Manne jáhkat nu lea?
- Makkár ágga lea dus dása?
- Sáhtát go ovdamearkkaiguin čájehit ahte nu lea?
- Čilge manne it leat ovttaoavil, dahje leat ovttaoavil?
- Sáhtát go eará láhkai čilget? Sáhtta go eará sániiguin čilget?
- Gii háliida lasihit juoidá dáid čuoččuhusaide?

5. Smiehttanboddu ja loahpaheapmi

Veahkkegažaldagat:

- Leat go oahppan ođđa áššiid? (maid?)
- Lei go juoga man birra it leat ovdal smiehttan? (mii?)
- Lei go juoga maid imaštit, lei go miellagiddevaš, somá?
- Guđe ákkat ja čilgehusat ledje du mielas buorit?
- Háliidat go eambo ja viidáset bargat dáinna áššiin?

Loahpas sáhttet oahppit čállit iežaset ja earáid gažaldagaid, assosiašuvnnaid, čuoččuhusaid ja ákkaid. Sáhttet maid čállit maid sii leat oahppan, ja gažaldagaid mat leat báhcán vel. Čállin sáhtta dáhpáhuvat juohke dásis ságasteamis.

Filosofalaš ságastanvuogi njuolggadusat

- Mii astat guldalit maid earát hállet ja mitalit
- Mii árvoštallat ja smiehttat dan maid earát hállet ja mitalit

- Buot jurdagat, idéat ja evttohusat galget árvvus atnot ja daid ii leat lohpi cuiggodit jallan dahje duššin
- Eai gávdno álkes/rivttes vástádusat gažaldagaide

Digaštallan lea dábálaš šánjer skuvllas. Mii digaštallat ja čuvgehit dehálaš beliid áššiin ja geahččalit juksat ovttaoaivilvuoda. Digaštallamis ja ságasteamis dáhpáhuvvá oahppan sihke ohppiid gaskkas ja juohke ovttas. Giella ovdána ja sátneriggodat viidána go ođđa doahpagat njáhkjet ja sajáiduvvet gillii. Go oahppit njálmmálaš giela bokte hábmejít máhtu, de sin giella ovdána ja šaddá dehálaš oahpporeaidun skuvllas.

Lea dehálaš ahte oahpaheaddji dahje sága jođiheaddji muitá geardduhit dađis maid dii lehpet gávnahan vai sága álbmi ii láchppo ja biedgan. Áigi berre leat duppaldiibmu. Berre maid atnit muittus ahte oahppit 8. ceahkis eai soaitte nu bures láddan dákkár doaimmaide go oahppit 10. ceahkis.

Guovddáš fágadoahpagat dán oasis, oahppogirjji:

Identitehta, iešvuohta (egenskap), oktagaslaš identitehta (individuell identitet, egenidentitet), naššuvnnalaš identitehta, almmolaš identitehta, persovnnalaš identitehta, konstruktiivvalaš identitehta oaidnu, árvvut, eallínáddejupmi, eallindulkon, sorjavaš (avhengig), sierranasvuohta, hukset, kultuvra, joavku, servodat, oaidnu, eallinoaidnu, vuodđudit (grunnlegge), soabatčoavdda (kontrakt), oskkolaš, sekuleara (máilmmálaš), reaidu, vuodđu, heakkalaš, njuolgavuohta, sárdnut, áiccut, vuoiŋŋalaš dilli, agálaš, soaiggus (skremmende), vuorru, ballu, čuoldit (utelate, ta bort, stenge ute), dohkkehit, morála, etihkka, oarjeetihkka, bagadus, norbma, njuolggadus, dárbbmenjuolggadus (universal-regel som gjelder uavhengig av tid, sted og rom), ovddasvástádus, geatnegasvuohta, eahpegudnejahttin (vanære), gustot (formidle), sorjjakeahtta (uavhengig), searvevuohta, miellahttu, prinsihppa, láchkarihkun, giddagas, čielggadit áššiid, mielladilli (mental tilstand),

fuolla, oktagaslašvuohta (individualisme), geatnegasvuođaetihkka (pliktetikkk), utilitarisma, lihku, váikkuhus, višuvdna (ønske, ønsketenkning)

Mo álggahit oahpahusa

Gažaldagat oahppogirjetekstii

1. Mii lea identitehta?
2. Mii lea oktagaslaš identitehta?
3. Mii lea almmolaš identitehta?
4. Mo mii hukset iežamet identitehta?
5. Mii lea eallinoaidnu?
6. Guđe guovtti jovkui lea dábálaš juohkit eallinoainnu?
7. Mat leat eallindulkoma guovddáš oamit?
8. Maid mearkaša sátni *kultuvra*?
9. Sámi kultuvra ja luondu leaba nannosit oktii čadnon. Čilge!
10. Oskkoldagain ja eallinoainnuin leat iešguđetlágan evttohusat das mii dáhpáhuvá olbmuiin go jápmet. Čilge muhtin evttohusaid.
11. Manne ollugat ballet jápmimis?
12. Mo sáhtta čilget eallima?
13. Eallin ja jápmin gažaldahkii ii gávdno fasihttavástáduš. Mo dalle galgat sáhttit eallit dáid gažaldagain?
14. Mii lea morála?
15. Mii lea etihkka?
16. Mii lea norbma?
17. Mii lea dárbenjuolggadus?
18. Čilge mo Navajo álbmot meannuda searvevuoda norbma-rihkolaččaid!

19. Mii lea geatnegasvuodáetihkka?

20. Mii lea utilitarisma?

Vástádusat

1. Iešvuodát mat dovddahit du ja eai ollus rievdda áiggiid čađa.
2. Mo don áddet iežat ja mo earát áddejit du.
3. Muitala makkár joavkkuide mii gullat, Omd makkár politihkalaš joavkkus lea aktiiva, dahje friddjaáiggedoaimmaid main liiko oasálastit, dahje makkár olmmoščerdii dahje sohkaheallái lea šaddan.
4. Identitehta lea boadus das maid mii oažžut (sohkabealli, váhnemat, ruovttubáiki) ja das maid ieža válljet (skihpárat, oahppu, friddjaáiggedoaimma).
5. Iežat oaidnu dan birra maid don jáhkát eallima ja máilmmi birra.
6. Oskkoldatlaš ja sekuleara.
7. Mo mii áddet máilmmi, olbmo ja daid vuodđu árvvuid.
8. Gilvit ja muohkkadit.
9. Sámi kultuvra lea vuolgán luonddus ja luonddubargguin, omd duodji, luohi, málesteapmi, muitaleapmi. Sámi kultuvra čájeha sámi eallinvugiid áiggiid čađa.
10. Risttalaččat jáhkket ahte buot jápmán risttalaččat bohtet albmái manjá jápmima ja ahte doppe lea agálaš eallin. Buddhisttat ja Hinduisttalaččat jáhkket ahte olmmoš riegeada ođđasit eará hápmásažžan. Sámi dološ osku čilgii ahte jápmán olbmo siellu čákná njuorat maná rupmašii.
11. Danne go ii oktage dieđe ja máhte čilget áibbas sihkkarit mii dáhpáhuvá go olmmoš lea jápmán.
12. Evttohus: Eallin álgá go riegeada ja nohká go jápmá. Eará: Eallin lea lpmila skeaŋka. Riegeadeami ja jápmima ráidu masa olbmot ohcet čiegeasvuoda vástádusa. Luondduproseassa. Jápmi ja eallin lea seammá.
13. Ieš jurddašit ja árvvoštallat ja jurdagiid vuodul hábmet iežat jurdagiid mat dutnje leat dohkálaččat.
14. Morála leat norpmat maid mielde mii eallit.
15. Etihkka lea teoriija ja jurddašeapmi daid vejolašvuodaid birra mat mis leat.
16. Norbma lea njuolggadus mii guhkit áigge badjel lea šaddan dábálaš ja maid buohkat dovdet, dohkkehit ja čuvvot.
17. Lea norbma dahje njuolggadus mii heive dahje gusto buohkaide olles máilmmis, álo.
18. Rihkolaš galgá čuovvut muhtin rituálaid go olles bearaš čuovvu ja veahkeha su buoridit mielladili ja šaddat buoret olmmožin.
19. Geatnegasvuodáetihkka leat eallinnjuolggadusat maid olgguldas autoritehta (lpmil, eiseválddit) lea ásahan olbmuide čuovvut. Omd. gárvodit dihto njuolggadusaid mielde, go bassi čállosat gáibidit dan.

20. Utilitarisma muitala ahte olbmot galget dahkat dan mii lea ávkkáleamos ja buoremus eanaš olbmuide.

Gažaldagat digaštallamii

Mii lea eallin?

Goas álgá eallin?

Mii lea jápmin?

Goas álgá jápmin?

Mii lea olmmoš?

Gii lean mun?

Mii lea mu identitehta?

Lea go mus álo seammá identitehta?

Lean go mun seammá olmmoš dál, go dalle go ledje unni? Manne?, dahje manne in?

Lea go vejolaš “gávdnat iežas”?

Goas, dahje mo lean mun “ieš”?

Mii lea oahppu?

Mii lea duohta?

Manne mis leat dovddut?

Mo mii sáhttit dovdat?

Mii lea friddjavuohta?

Goas lean mun friddja?

Mii lea ovddasvástádus?

Na, ba lihkolašvuohta?

Goas lean mun lihkolaš?

Mii dahká mu lihkolažžan?

Gos sáhtá oahpaheaddji lohkat eambbo?

<http://www.buf.no/prosjekter/skole/?page=start>

Svare: Den gode samtalen. Kunsten å skape dialog. Pax. 2008.

Muhtun ehtalaš gažaldaga ohppiidgirji s 26 – 46

Maid dadjá ML06S?

Váldooassi: Filosofii ja etihkka

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit...

- guorahallat etihkalaš gažaldagaid mat leat čadnon olmmošárvvuide ja olmmošvuoigatvuođaide, eamiálbmot vuoigatvuođaide, ovttaárvosašvuhtii ja ovttadássásašvuhtii, earret eará váldit vuolgaga oahpes ovdagovaiguin

- reflekteeret ehtalaš gažaldagaid birra mat gusket olbmuidgaskasaš oktavuodáide, mánggakultuvrralaš jurddašeapmái, bearrašii ja ustibiidda, bajásgeassimii, ovtteseallimii, heterofiliijii ja homofiliijii, nuoraidkultuvrii ja rumaškultuvrii

INTRO oahpaheaddjái

Etihkka

Etihkka čilge mo mii galggašeimmet eallit ja morála fas muitala mo mii duodai eallit, geavatlaččat. Etihkka ásaha njuolggadusaid dasa maid heive dahkat ja maid ii heive dahkat. Buot olbmui leat jurdagat dan birra mii lea riehta ja boastut.

Etihkalaš jurddašanvuogit

Filosofat leat rátkán etihkalaš jurddašanvugiid iešguđet osiide (modeallaide).

Geatnegasvuodáetihkka ja váikkuhusetihkka leat váldoosit maid dán oktavuodas heive namuhit.

Geatnegasvuodáetihkka lea čatnon dasa ahte olmmoš vállje doaibmat dahje čovdit gažaldaga/hástalusa dan mielde makkár njuolggadusat leat dillái čatnon. Omd li sáhte leat olgun guhkkelii go 10 áigái, go njuolggadus lea nu.

Váikkuhusetihkka ávžžuha olbmuid smiehttat ja árvoštallat makkár váikkuhusat leat su dagus. Mo váikkuha munnje ja earáide jos mun lea olgun guhkkelii go 10 rádjái?

Min áigi čuovvu váikkuhusetihka eambo go geatnegasvuodáetihka. Geatnegasvuodáetihkka lea eambo čatnon konservatiivvalaš oskkoldatlaš servodagaide. Olbmot dahket dihto láhkai danne go njuolggadus muitala dan. Eatnašat dán áigge mii árvoštallat iežamet daguid dárkilit ja válljet dan mii midjiide ja earáide lea buoremus váikkuhus. Dat dieđusge gáibida ahte mii diehtit buot beliid áššiid ja váikkuhusaid birra maid galgat árvoštallat ovdal go válljet rivttes dagu.

Olmmošárvu

Olmmošvuoigatvuođat - universála

Álbmogat miehtá máilmmi rahčet iežaset vuodustuvvon olmmošvuoigatvuođaid ja ovttaárvosaš meannudeami ovddas. Olmmošvuoigatvuođat ja olmmošlaš vuodđodárbbut leat seammá miehtá máilmmi. Buohkat dárbbasit fysiologalaš dárbbuid gokčot ja dovdat oadjebasvuođa ja sihkarvuođa ja ráhkesvuođa ja sosiála čanastaga dárbbu gokčojuvvot. (Maslowa dárbuspyramiida) Huškojuvvot dego pakistánnar dahje duiskalaš lea seammá. Guktot dovda seammá bákčasiid ja vuollástuvvoma. Seammá guoská maiddá árvusatnin-, ráhkesvuođa- ja badjelgeahččanvuođadovdui.

Álgoálbmotvuoigatvuođat

Álgoálbmogat miehtá máilmmi leat áiggiid čađa gillán vealaheami ja koloniserema. Sin eallinvuogit, gielat ja kultuvra galggai jávkaduvvot ja álgoálbmogat galge assimilerejuvvot ja ealligoahtit ja oahppat kolonisttaid máhtu. Motivat leamaš iešguđetláganat. Muhtimat miššuvnna geažil, earát fas resurssaid ja eatnamiid geažil, fas earát ges danne go duođaid háliidedje veahkehit sin eret primitiiva ja fuones eallindilis. Álgoálbmogat leat guhkká rahčan ja ain rahčet vuoigatvuođaidis ovddas.

Čakčamánu 13. B jagi 2007 ásahuvvui álgoálbmotjulggaštus UNDRIP (United Nations Declaration on the Rights of Indigenous People). Álgoálbmot julggaštus čilge mo ráđđehusat miehtá máilmmi galget suodjalit álgoálbmogiid vuoigatvuođaid – maiddá álgoálbmotnuoraid – vuoigatvuođaid. Dat guoská álgoálbmogiidda – sihke ovttaskas álgoálbmotolbmui ja álgoálbmotjoavkkuide. Álgoálbmotjulggaštus lea vuosttaš politihkalaš láhkareaidu mii fáttmasta máilmmiviidosáčat, ja nu lea ávkin buot álgoálbmogiidda máilmmis.

Julggaštus lea čállon álgoálbmotnuoraid várás ja dan sáhtta lohkat dás:

http://www.galdu.org/govat/doc/galdu_cala_nr_2_2013_samegillii.pdf

Ovttarávosašvuohta

Buot olbmot leat iešguđetláganat. Mii ássat iešguđet guovllus ja mis leat iešguđetlágan hámit, ja mii máhttit iešguđetlágan áššiid. Jos vel leat ge iešguđetláganat, de dat ii mearkkaš ahte muhtin olbmui lea eambo árvu go earáin. Buot olbmui lea seammá árvu – sii leat ovttarávosaččat. Dat lea gustovaš (gjeldende), ledjet dal gánda, nieida dahje sápmelaš vai dáža. Datte lea nu ahte muhtin olbmui bargguid, virggiid ja ámmáhiid dáfus lea eanet fápmu go earáin. Omd lea nu ahte doaktára ja pasieantta deaivvadeamis, lea doaktáris fápmu pasieantta badjel, dan dáfus go soai eaba leat ovttadássásačča. Son ferte de árvvoštallat iežas fámu ja geavahit dan buoremusat pasieantta rivttiid ollašuhttit ja veahkehit. Dávjá oaidnit ja sáhttit lohkat mediain gos ovttarávosašvuođa prinsihpat rihkkojit ja olbmot gillájit sihke buohccedivššáriid, doaktáriid, oahpaheddjiid, ja eará almmolaš ámmátolbmuid geat vearrut geavahit fámu sihke jurdagiin, daguin ja sániin, ja njulgestaga dulbmet ja vuollásttit nuppi olbmo.

Ovttadássásašvuohta

Ovttadássásašvuođain oavvildat ahte buot olbmui galget servodagas leat seammá vejolašvuođat ja vuoigatvuođat beroškeahhtá das makkár sohkahealli, fysalaš attáldagat, etnisitehta, oskkoldat, seksuála gullelašvuohtii ja sosiála duogážiid son gulaš. Jagi 1978 áshuvvui ovttadássásašvuođa láhka Norggas. Láhka muitala ahte sihke nissoniin ja dievdduin galget seammá vejolašvuođat oahpahussii, bargui, bálkái ja ovddádussii. Datte ollu nissunat ain vásihit ahte sii vealahuvvojit sihke virggálaš dilálašvuođain ja ruovttuin. Lea ain nu ahte sisafárrejeaddjit ja eará olbmot geain lea eará etnisitehta go dáža ii nu álkit fitne barggu dahje ahte sii gillájit ovdagáttuid ja vealaheami almmolaš kantuvrrain jna.

Guovddáš fágadoahpagat dán oasis:

guorahallat (undersøke), čuvget (belyse), oktagaslaččat (individuellt), olmmošárvu, vuoruheapmi (dás: ovdánandási (utviklingsstadiet), mihtidit, vuodđojurdda, nálli (rase), sirret, nuoskkidit (dás: , seahkanit (blande), joavku, reserváhta, áitta, meannudit, doaimbidju (tiltak), geanoheapmi (svak), vákšun (overvåkning), vuogatvuoha, máddodat (opprinnelse, stamme fra), seahttu (herkomst), borgár, sorjjasmeahtun (uavhengig), vealaheapmi (diskriminering), suodjalus, konvenšuvdna, gáhttet, heađuštit (forhindre), báhkodus (uttalelse), doahttalit (adlyde, ta hensyn til), eallineaktu (livsvilkår), bággo fárren, mielmearridanvuogatvuoha, ealihit (forsørge), gaskavuoha, vuoluštit, patriarkalaš, sohka bealli, oarjeservodat, ovtadássásašvuoha, dáseárvu (likeverd), dáseárvoláhka, veahkaválddalašvuoha, unniduvvon (nedsatt), doaimmanákca (funksjonsevne), čearddalašvuoha, seaksaeallin iešláhki (seksuell orientering), badjelgeahččan, olggušteapmi, beasatlašvuoha (adgang, tilkommenhet), reaidudit (utstyre), áittardeaddji (tilsynsmyndiget),

Mo álggahit oahpahusa

Oahpes ovdagovat geat iešguđet láhkai leat rahčan olmmošvuogatvuodaid ja ovttaárvosašvuoda ovddas leat earret eará Elsa Laula Renberg, Ole Henrik Magga, Nelson Mandela, Rosa Parks, Martin Luther King jr, An Suang Sui Kyy, Mother Theresa, Mahatma Gandhi,

Oahppit sáhttet válljet muhtin dáid olbmuid gaskkas ja ohcat sin birra dieđuid ja áinnas fokuseret dasa ahte man láhkai sii leat bargan ovddidit olmmošvuogatvuodaid ja ovttaárvosašvuoda.

Gažaldagat oahppogirjetekstii

1. Man láhkai dolin mihtidedje olbmuid ovdánandási?

2. 2. Máilmmisoađeáigge eiseválddit (duiskalaččat) digaštalle mo sámiin rássat. Makkár evttohusat ledje sis dasa?
3. Maid cealkiba ON olmmošvuoigatvuođaid vuosttaš ja nubbi artihkkalat olmmoš árvvu ektui?
4. Maid ON ásahii jagi 1982?
5. Mii das lei boađusin?
6. Makkár árbevierut ledje albmáin ja nissoniin daid buolvvain geat elle ovdal min?
7. Manin gohčoduvvo servodat mii stivrejuvvon albmáin?
8. Goas oaččui ovttadássásašjurdaga ovdáneapmi Eurohpás ja Davvi-Amerihkás, leavttu?
9. Goas dohkkehuvvui dásseárvoláhka Norggas?
10. Manne lei dehálaš nissoniid vuoigatvuođaid deattuhit, álggus?
11. Ovttadássásašvuohta sátni geavahuvvo viidát áddejumis, makkár?
12. Makkár hástalusaid buktá dásseárvo- ja ovttadássásašvuođa láhka servodahkii?

Vástádušat

1. Mihtidedje oaiveskálžžuid ja árvvoštalle olbmo hámi ja mo sii ledje oaidnit.
2. Sirret sin eret eará álbmogiin ja ásahit reserváhtaid gos sii sáhtte ássat, sáddet sin bargoleairraide (nu mo juvddálaččaid), diktit sin ráfis eallit.
3. Vástáduš lea s 39 ja 40 ohppiidgirjjis. Oahppit sáhttet dan lohkat ja digaštallat mii oaivvilduvvo. Buot olbmuin lea seammá olmmošárvu, ja buohkain leat seammá vuoigatvuođat beroškeahtta das makkár nállái, ivdnái, sohkaheallái, gillii, oskui, politihkkii dahje eará dillái/máddodahkii gullá.
4. Bargujoavkku mii galggai lagabuidda geahčadit eamiálbmotáššiid.
5. ILO K-169, maid Norgga ráđđehus dohkkehii jagi 1990.
6. Albmát galge ealihit bearraša (bargat ja dinet ruđa) ja nissonat galge ruovttus mánáid dikšut ja dállođu fievrridit. Nisu lei albmá vuolit ja galggai su dáhtu mielde doaimmat.
7. Patriarkalaš servodat.
8. 1970 –logu rájes
9. Jagi 1978.
10. Go dat lei sin dilli mii galggai buoriduvvot.
11. Ahki, čearddalašvuohta, doaimmanákca, osku ja seksaeallin iešláhki.
12. Servodat galgá reaiduduvvot buot joavkkuide vai sii sáhttet doaimmat iežaset eavttuid mielde sihke bargoeallimis ja friddjaáiggis.

Gažaldagat digaštallamii

Leat go buot álbmogat ovttaárvosaččat?

Mii lea rasisma?

Manne, jáhkát don, muhtin olbmot eai hálit dovddastit ahte sis lea sámi duogáš?

Gos sáhtta lohkat eambo?

Gáldu nr 2/2013: ON julggaštus álgoálbmotvuoigatvuođaid birra, álgoálbmot nuoraid várás:

http://www.galdu.org/govat/doc/galdu_cala_nr_2_2013_samegillii.pdf

Thomas Hylland Eriksen: Det som står på spill. Aschehoug. 2012. Dát girji lea jurddašuvvon nuoraide.

Solbakk: Sápmi ja máilbmi Nuoraidskuvlahistorjá 3. Čálliidlágádus. 2010: s 71-82 - sáhtta lohka eambo oaiveskálžžuid mihtideami birra.

Filosofiske samtaler med barn: Guro Hansen Helskog. Fágakonsuleanta Modum Bad.

<http://www.google.no/url?sa=t&rct=j&q=filosofiske%20sp%C3%B8rsm%C3%A5l&source=web&cd=13&ved=0CEYQFjACOAo&url=http%3A%2F%2Fwww.skalkalikke.no%2Fdoc%2Fvenstreside%2Fressurser%2FFilosofi%2520med%2520barn%2520og%2520ungdom%2520Trondheim%25200407.ppt&ei=HskpUrfL4Wm4AS5j4BY&usg=AFQjCNHMRQcy8Y3x9O-1txQLCpknJdnaRA>

Árvoválljen ohppiidgeirji s 47 - 67

Maid dadjá ML06S?

Váldooassi: Filosofii ja etihkka

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit...

- ságaskuššat árvoválljemiid ja áigeuovdilis fáttáid báikkálaš ja máilmmiviidosáš servodagas; sosiálalaš ja ekologalaš ovddasvástáduš, teknologalaš hástalusat, ráfibargu ja demokratiija

INTRO Oahpaheaddjái

Mii lea buorre eallin?

Etihkka lea ollu viidát go beare: “Mii lea riektá ja boastut?”. Dábálaččat dát lea etihka váldogažaldat, muhto “Mii lea buorre eallin?” - atno filosofaid gaskkas dávjá deháleabbon. Lea maŋimuš áiggiid digaštallon ja dutkojuvvon ollu dan birra mii “buorre eallin” lea. Eanaš olbmot leat vásihan ja leat ovttaoaivila dasa ahte ruhta, ávdnasat ja dávvirat (materiálalaš árvvut) iešalddis eai buvttet lihku dahje buorre eallima. Olbmo vásihusat, ovttaseallin, vuoigatvuođat, vuoiggalašvuohta, oadjebasvuohta, ovttaođasvuohta, ovttaárvosavuohta, dearvvasvuohta, sosiála čanastagat ja fierpmádat, ja áigi, dilli ja luondu (vuoigŋalaš árvvut) buktet lihkušvuođadovddu ja buorre eallima. Datte lea nu ahte mii beroštat dušše lihkušvuođadovddu ovddidit persuvnnalaš dásis. Mii eat muitte geahččat mo min doaimmat ja teknologalaš ovdáneapmi váikkuha máilmmálaččat.

Sosiálalaš ja ekologalaš ovddasvástádus

Stuorra oassi eanaspáppa eatnamiin geavahuvvo buvttadit gálvvuid oarjemáilmmiássiid dárbbuide. (Oljobohkan, diamántaruvket, golleruvket, silbaruvket, ruovderuvket, duhpátšattu šaddadeapmi, viidna, bummolullu, gáffe, šattut, arvevuovddit čullojit dahkan dihte guohtuneatnamiid mat geavahuvvojit biepmat šibihiid vai mii sáhttit biffaid borrat, jna). Riikkaid ráđđehusat ja fitnodagat (dávjá maiddá korrupšuvdna) leat váldán eatnamiid atnui. Dát dahká ahte stuorra oassi goalmátmáilmmi riikkain, ja eamiálbmogiid guovlluin ii leat vejolašvuohta ásaht iešheanalaš ealáhusaid ja eallinvugiid. Sii leat ceaggan dákkár sorjavaš dillái ja fertejit dohkkehit fuones bálkká ja gávpedilálašvuođaid. Eamiálbmogat ja goalmáttriikkaid álbmogat gillájit fámoláš ekonomalaš beroštumiid geažil, ja sis eai leat vejolašvuođat, fámut ja máhttu ovddidit servodaga iežaset eavttuid mielde, omd skuvllaid, buohcceviesuid ja sosiála ortnegiid ásaht, jna.

Eamiálbmogiid árbevirolaš máilmmioainnu mielde eanan lea fysalaš ja vuoiŋŋalaš ollisvuohta mas olmmoš lea dušše okta oassi. Olbmot leat sosiála ovttadagat ja leat sorjavaččat eará olbmui, eatnamis ja olles gomuvuođas, mas iešguđet osiid gaskkas ii leat hierarkija, mii meroštallá nuppi nuppi bajábeallái. Sierraláganvuođat leat buorit ja dásseárvosaš eallevaččaid gaskkas galgá sierraláganvuođaid dohkkehit, ja atnit dain ávkki. Dásseárvu mearkkaša ahte ii oktage sáhte mearridit earáid badjel dahje gohččut earáid. Juohkehaš lea autonomalaš mii meroštallo iešheanalašvuohtan ja iešbirgejupmin. (Kuokkanen 2009: s 104).

Dákkár jurddašeapmi berre leat vuodđun go ságasta, digaštallá ja viggá gávdnat buriid čovdosiid olmmošárvu, olmmošvuoigatvuođa, eamiálbmogiid vuoigatvuođa, ovttárvosašvuođa ja ovttadássásašvuođa gažaldagaide. Jearaldat lea dušše ahte duostat go mii dákkár jurddašeapmái čiekŋudit? Leat go mii gárvásat vuostálastit kapitalisttalaš fámu ja jurddašeami ja unnidit geavaheami ja gálvolassáneami, ja baicce juogadeami, vuoigatvuođaid ja vuoiggalašvuođa ovddidit miehtá máilmmi? Politihkkárat geat dákkár jurdagiid ja stuorra rievdadusaid ovddastit, eai goasse beasa posišuvdnii go sii leat uhcán populára oarjemáilmmis (gos fápmu lea).

Teknologalaš ovdáneapmi

Teknologiija ja dan ovdáneapmi lea ge juste dat mii earuha min elliin. Mii hábmet ja dahkat reaidduid mat galget min árgabeaivvi ja váttisvuođaid ja hástalusaid čoavdit ja dahkat álkibun. Olbmot huksejedje ja dahke fatnasiid go oidne dárbbu beassat jogaid ja jávrriid ja mearaid ala oaggut dahje rasttildit. Buot álbmogat čovde dán iežaset dárbbuid mielde ja dahke fatnasiid mat heivejedje sin dillái ja lundui. Hutkás olbmot leat áiggiid čađa fuomášán reaidduid mat leat šaddan ávkin ja buorrin olles máilmmi álbmogiid. Dát lea dahkkon reaidduid, guhkes proseassaid ja máhtu bokte. Teknologalaš reaiddut ja máhttu lea buorre, muhto sáhtta maid leat vahágin servodahkii. Teknologiijas lea fápmu go dan váikkuhusat sáhttet leat ollu viidát go áigumuš álggus lei. Skuvlla bargu lea ge ohppiid oahpahit kritihkalašvuhtii teknologiija ektui. Teknologiija ii leat dušše matematihka ja luonddufágalaš fáddá, muhto maddái servodatfága ja filosofii ja etihka fáddá.

Ráfibargu

Okta ON:a váldobargguin leage sihkkarastit ráfi máilmmis. Sii geahččalit eastadit riidduid, ja sáddejit soalddáhiid riikkaide gos lea soahti. ON soalddáhat galget suodjalit riikka álbmoga soalddáhiid ja soađi váikkuhusaid vuostá. Eará láhkai sii movttiidit riikkaid njunnošiid ja eiseváldiid ságastit, gulahallat ja ovttas bargat. Dákkár doaimmat dagahit ahte riikkat eai hálit soahat. Maddái ON:a barggut buoridit ja ovddidit olmmošvuoigatvuođaid ja unnidit geafivuođa leat doaimmat mat váikkuhit ráfi ovdáneapmái.

ON:a sihkkarvuođarádis lea váldoovddasvástádus bisuhit ráfi olles máilmmis. Sii galget ovttasráđiid riikkain geahččalit čoavdit riidduid mat bohciidit. Sihkkarvuođaráđdi sáhtta maid dohkkehit ja geavahit ekonomalaš, diplomáhtalaš ja soahtefámolaš sankšuvnnaid.

Sihkkarvuođaráđdi lea áidna ON ášahus mas lea lohpi geavahit soahtefámu, ja buot ON riikkaid miellahtut leat geatnegahtton čuovvulit sin mearrádusaid ja gáibádusaid.

Muhto mii lea ráfi? Ráfi ii leat ovdal go buohkat ellet friddjavuođas ja vuoiggalašvuođas, oaivvildit muhtimat.

Antirasisttalaš barggut

Antirasisttalaš searvvit ja organisašuvnnat iešguđet láhkai vuostálastet rasismma servodagas. Muhtin organisašuvnnat fuomášit ja dokumenterejit rasismma. Organisašuvnnat barget nu bures go sáhttet muddet min miellaguottuid ja maiddái juogadit dieđuid rasisttalaš vealáheami birra. Olbmot geain lea máŋggakultuvrrat máhttu galggašedje oažžut ovdamuniid ja sin máhttu ja áddejupmi galggašii buorrin boahtit servodahkii ja servodaga ovdáneapmái. Antirasisttalaš organisašuvnnaid njunnošat leat dávjá mediain ja oasálastet dávjá servodaga digaštallamiin rasisttalaš guottuid ektui. Sii leat mielde hábmemin guottuid mat galget vuostálastit rasismma. Sii dollet ságastanbottuid ja ráhkadit infočállošiid sihke skuvllaide, eiseválddiide ja earáide. Jos vásihat rasisttalaš cealkámušaid nehtas dahje eará báikkis, sáhtát tipset KRIPOS. Dákkár cealkámušat ráŋggáštuvvojit giddagasain. Mađe eambbosat dán dahket, dađe johtileappot dat šaddá dohkketmeahttun, ja loahpas jávká. Maŋná suoidnemánu 22.b. terrorfalleheami lea skuvllaide ja oahpaheddjiide čielga gáibádus ahte sii galget eastadit rasismma ja eahpe-demokrátalaš guottuid leavvama mánáid ja nuoraid gaskkas.

Demokratiija

Demokratiija lea dat ideála stivrenvuohki. Dat mearkkaša álbmotstivren mii fas mearkkaša ahte olles álbmot riikka lea mielde hábmemin riikka stivrejumi ja politihka. Dan mii dahkat välljema bokte. Mii välljet dan olbmo gii min oainnuid ja áigumušaid galgá ovddastit ja sus lea de fápmu daid čađahit. Válga lea čiegus.

Dutki Robert A. Dahl lea gávnahan makkár čuoggát berrejit leat sajis jos servodat galgá sáhttit gohčodit iežas ovddasteaddji demokrátalaš:

- Dehálaš politihkalaš mearrádušat galget dahkkot välljejuvvon áirasiin.
- Áirasat välljejuvvojit dávjá (Norggas juohke 4. jagi) ja vuoiggalaččat.
- Buot ollesolbmuin/rávisolbmuin lea jienastanvuoigatvuohta
- Buot ollesolbmot/rávisolbmot sáhttet välljejuvvot muhtin vervii
- Olbmot sáhttet cealkit oainnuideaset riikka politihka birra, balakeahtta oaguhuvvomis

- Olbmot sáhttet iešguđetlágan diehtogálduid (mediaid) geavahit. Diehtogáldut galget suodjaluvvot lága bokte.
- Olbmui lea vuoigatvuohta organiseret iežaset dainna ulbmiliin ahte rievdadit riikka politihka.

(Gáldu: NDLA- Samfunnsfag)

Demokratiija lea vuoigatvuohta, muhto maiddá geatnegasvuohta. Vurdo ahte olbmot čuvvot mielde servodatlaš áššiin ja politihkas ja servet válggaide. Jos olbmot eai searvva, de demokratiija uhkiduvvo ja dušše muhtin olbmot (politiikkaš elita) ožžot mearridanválddi ja fámu olles riikkas.

Demokratiija lea lassáneaddji stivrenvuohti miehtá máilbmi. Ollu riikkaid eiseválddit gohčodit ja nammadit iežaset demokratiijan, muhto datte eai doaimma dan mielde praktihkalaččat. Ii leat doarvái ahte báhpiris čuožžu ahte olbmui leat demokrátalaš vuoigatvuođat, jos duohta eallimis ii leat nu.

Guovddáš fágadoahpagat dán oasis:

materiálalaš dilli, báikkálaš árvu (lokal verdi), máilmmálaš árvu (global verdi), ovttavásttolašvuohta (solidaritehta), ovtadatskuvla (enhetsskolen), fágaovttastus (fagforening), badjebáza (overskudd), árvvolaš eallin, suddjet, soahtedagut (krigshandlinger), galbma soahti, geatnegasvuohta, asylopolitiikka, váidut (distansere), riidoguovlu (konfliktområde), bádargohthet (flyktningeleir), báhtareaddji, sirdinbáhtareaddji, ruovtturiika, julggaštit (erklære, kunngjøre), eahpestivrejupmi, ránnjáriika, bivttashaddi, sisafievrrideapmi (innføre (konkret)), buvtadeapmi (produksjon), bargodilálašvuohta, biraslihkadus (miljøbevegelsen), birassuodjaleaddjit (miljøvernere), bupmol, čuozaheaddji, riikkaidgaskaš, ekologiiija, lotnolas (gjensidig), váikkuhus, heakkalaš (levende vesen), láhttet, veahkkevárri (hjelpemiddel), olmmošgeardi, geahčemeahtun (endeløs), ávusskiipa (romskip) duhtadit, dárbu, buođđut, elrávdnji, guohtuneana, máilmmioaidnu, morihahttit,

gielddit, eallišládja (art), revolušuvdna, gálvu, teknologiiija, industriija teknologiiija, ráfi, ráfibargu, headuštit (forhindre), riidu, dáiddolašvuohta (sanselighet), miellaguottut (holdninger), beali váldit, laskadit (øke), gulahallan, máhtolašvuohta (kunnskap), soahpat, riidočoavdin, demokratiija, álbmotstivren, jienastanvuoigatvuohta (stemmeberretiget), áirras, bellodat, ráđđehus, láhka, váldi (makt), rihkkot, hállanluđolašvuohta (ytringsfrihet), álbmotdáhttu, gižžudeapmi (krangel), ovddastuslaš (representativ), ráđđeaddi, giddevaš, parlamentarisma, luohhtevašvuohta (tillit),

Mo álggahit oahpahusa

Sáhttibehtet geahččat filmma: Avatar, maid James Cameron lea dahkan. Son doarju álgoálbmogiid eanangáhttenrahčamušaid. Muhtin planehtas leat vuovdnás (grådige) fitnodagat. Sin áigumuš lea dinet ruđa, ja eaige sii smiehta mo sin speadjan (ødeleggelse, plyndring) váikkuha planehtii. Filmma sáhttit čatnat otná dillái gos ollu álgoálbmotservodagat rahčet dainna go eiseválddit dohkkehit luonddubillistemiid sin árbevirolaš ássanguovlluin.

Sáhttibehtet geahččat filmma: Gulabi Gang (nissonat Indias gáibidit vuoiggalašvuođa, vuoigatvuođaid ja suodjalusa). Dása gávdno bargobihtá:

<http://lesesenteret.uis.no/getfile.php/SAF/Bilder/FILMSTUDIEARK%20GULABI%20GANG.pdf>

Filbma Gulabi Gang:

<http://www.piraya.no/#/films/gulabi-gang>

Gažaldagat oahppogirjetekstii

1. Makkár árvvu mielde lea Norgga servodat huksejuvvon?
2. Man láhkai Norgga álbmot ja Norgga eiseválddit čájehit ovttavásttolašvuoda iežas ja eará álbmogiid ektui?
3. Mii oaivvilduvvo čuozahehpet: Jurddaš máilmmálaččat, bargga báikkálaččat?
4. Maid mearkaša “ruoná” - sátni dán áigge?
5. Man láhkai sáhttit mii čájehit ekologalaš ovddasvástádusa eallimis?
6. Man láhkai lea teknologija dahkan olmmošlaš bargonávccaid dárbbameahttumin?
7. Man láhkai sáhtta teknologija leat buorre olbmuid?
8. Man láhkai sáhtta teknologija leat vahágin olbmuid?
9. Manne lea olbmo eallinoaidnu dehálaš go áigu árvvoštallat ođđa teknologalaš reaidduid?
10. Ráfibarggus leat golbma dehálaš ášši maid fertet gozihit jos galgá lihkestuvvat. Mat leat dat?
11. Mii lea demokratiija?
12. Mo doaibma demokratiija praktihkalaččat?
13. Namut golbma eará stivrenguovdi, ja čilge!

Vástádusat

1. Ovttavásttolašvuoda árvvu mielde.
2. Dustejit báhtareddjiid ja asylohciid. Ekonomalaččat ja olmmošlaš resurssaid bokte dorjot proševttaid mat ovddidit olmmošvuoigatvuođaid ja dearvvašvuoda geafes riikkain. Vuostálastet givssideami skuvllain. Fuomášahttet mo mánáid ja olbmuid bargodilálašvuodaid ja eallindilálašvuodaid leat miehtá máilmmi.
3. Ahte mii galgat smiehttat mo min báikkálaš dagut váikkuhit máilmmálaččat.
4. Ekologalaš
5. Li geavahit/borrat eambbo go dárbbáša. Li billistit ja muhttit eatnamiid, jogaid ja jávrriid.
6. Buvttadeapmi lea mekaniserejuvvon ja dalle eai dárbbášuvvo olbmot šat buvttadeapmái.
7. Sosiála gulahallan álkiduvvo, lossa barggut šaddet geahppaset, ollu dávdmaid sáhtta árat fuomášit ja dikšut,
8. Teknologija sáhtta buktit váralaš ja effektiivva vearjjuid, industriija mii geavaha teknologija guođđá nuoskkideami mii duodalaččat váikkuha lundui.

9. Danne go lea olmmoš mii galgá hálddašit ja mearridit masa ja mo teknologijja geavahit. Su eallinoaidnu váikkuha dasa mo son geavaha dan.
10. Diehtu riiddu birra. Dáiddolašvuohta čoavdit riiddu. Miellaguottut mat ovdehit ráfibarggu.
11. Álbmotstivrejupmi.
12. Olbmot válljejit sin geat galget buohkaid ovddas stivret riikka.
13. Leat vihtta iešguđetlágan stivrenvuogi namuhuvvon s 64. Oahppi sáhtta válljet daid gaskkas golbma.

Gažaldagat digaštallamii

Mii lea solidaritehta? Mii lea oktasašvuohta?

Gos sáhtta oahpaheaddji lohkat eambo?

Gibran: Profeten. Stenersen forlag. 2008. Jorgalan dárogillii: Johann Grip.

Oskkoldagat, eallinoaidnu ja dieđa ohppiidgeirji s 68 – 81

Maid dadjá ML06S?

Váldooassi: Filosofijja ja etihkka

Oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit...

- reflekeret oskku, eallinoainnu ja diehtaga oktavuoda
- ságastallat movt sáhtta árvvus atnit olbmuid oskku ja eallinoainnuid

INTRO Oahpaheaddjái

Servodagas jorret njeallje iešguđet váldooainnu ja oaivila dasa mo oskku ja diehtaga oktavuodát galget leat. Muhtimat oaivvildit ahte mii dušše dieđalaš máhtu ala sáhttit hukset eallima. Earát fas oaivvildit ahte dieđalaš máhttu lea boastut jos dat muitala eará go dan mii oskkoldaga bassi čállosiin celko. Fas earát oaivvildit ahte oskkoldat ja dieđa leat goappát suorggit ja eaba sáhte buohtastahttot ja vuostálaga árvvoštallot. Muhtimat oaivvildit ahte oskkoldatlaš dieđa ja modearna dieđa lea seammá. Dás čiekŋudat dan golbma vuosttaš oidnui.

Diehtaga - ii oskkoldaga

Olbmot geat čuvvot dán oainnu, huksejit eallinoainnuset luonddudieđalaš bohtosiidda. Sii čuvvot nu gohčoduvvon luonddudieđalaš eallinoainnu. Sii oaivvildit ahte áidna jáhkehahtti duohtavuolta mii gávdno máilmmis lea dat maid mii sáhttit áicat ja iskat dieđalaš vugiiguin. Dán eallinoidnui ii leat ollenge sadji oskkoldatlaš jurddagovaide. Sii oaivvildit ahte buot oskkoldagat leat boastut ádden eallima ja máilmmi, ja luonddudieđalaš bohtosat meroštallojit “boasttuvuohtan” ja dat lea dušše návdosat. Sii jáhkket ja oaivvildit ahte buot osku lea jáhkkit ja čuovvut vuoiŋgalaš fámuid ja diiddaid. Omd šiella.

Oskkoldaga - ii diehtaga

Olbmot geat čuvvot oskkoldagaid čilgehusa eallimii ja eallima álgui, oaivvildit ahte luonddudieđa lea boastut jos dat čájeha eará bohtosiid go dan maid oskkoldaga bassi čállosat, dahje eamimuitalusat (opprinnelsesmyter) muitalit. Sii oaivvildit ahte čállosat ja muitalusat addet rivttes vástádusaid ja visot mii doppe čuožžu lea riehta, go dan lea lpmil ieš cealkán, dahje dat lea árbediehtu mii lea eallán álggu rájes. Olbmot eai sáhte áddet dan ollislaš gova maid dat muitalit. Dan diehtá dušše lpmil, dahje máttut/vuoiŋgat. Oskkoldatlaš fundamentalisttat vuostálastet servodaga rievdadusaid/ovdáneami nu mo sekularismma ja feminismma. Dákkár ovdáneapmi lea áittan sin oskkoldatlaš ovdáneapmái ja lassáneapmái. Seammás go dat lea morálalaš billašupmi. Oskkoldatlaš fundamentalisttat leat maiddái Darwina teoriijaid ja cealkámušaid vuostá. Sii lohket bassi čállosiid bustáválaččat ja čuvvot daid teavsttaid maiddái eallimis bustáválaččat. Sii oaivvildit ahte lpmil lea

ollislaš/buotveagalaš ja dan eai sáhte olbmot áddet, muhto galget luohhtit ja čuovvut su cealkámušaid jearakeahhtá čilgehusaid. Danne sii oaivvildit ahte oskkoldagat galggašedje dohkkehuvvot dego dieđalaš teorijian.

Dieđa ja oskkoldat leaba goappát suorggit mat eaba sáhte vuostálaga árvvoštallot

Eatnašat iluin dustejit ođđa dieđuid mat dutkit gávnnahtit sihke fysihkas, kemiiijas, geologiijas dahje biologiijas. Dat ovddidit olbmuid duohtavuodááddejumi ja viiddidit sin oainnu eallima hárrái. Seammás lea maid nu ahte eatnašat leat oaivvildit dasa ahte leat ollu dehálaš eallingažaldagat maid luonddudieđalašvuohta ii máhte vástidit. Eallima áigumušat, mo galggašeimmet eallit, eallin maŋŋá jápmima ja gávdno go ipmillaš fápmu leahkima duohken, leat muhtin dákkár gažaldagat. Luonddudieđa iská mo gomuvuohta ja eallin lea šaddan ja ovdánan, muhto ii sáhte vástidit leahkima gažaldagaid. Oskkoldagat guorahallet bassi teavsttaid ja mo dat boktet jurddašemi ja hástalit olbmuid dovdduid. Dat gokčat eará dárbbuid olmo eallimis go dan maid dieđa sáhtá gokčat. Go dieđa ja oskkoldat rasttildeaba goappat guoimmi rájaid, šaddá riidu jos mii eat dieđe ja dohkket ahte dieđa ii sáhte čilget etihka, eallinoainnu ja oskkoldaga. Seammás lea nu ahte luonddudieđalašvuohta lea sierra fágasuorgi mas leat su vuogit ja gáibádušat dasa ahte dieđalaš gávdnosii ii sáhte “dulkot” oskkoldaga čuovggas. Mii leat buohkat oasálastit iešguđet sosiála proseassain mat váikkuhit dasa mo mii dulkot eallima gažaldagaid.

Mo árvvus atnit olbmuid oskku ja eallinoainnuid?

Rabasvuohta, sáhkkivuota ja máhttu iešguđetlágan oskkoldagaid ja eallinoainnuid birra lea čoavdda dasa ahte hukset ustitlašvuođa ja áddejumi iešguđet álbmogiid, eallinoainnuid ja oskkoldagaid gaska. Máhttu ja áddejumi dahká ahte olbmot árvvus atnigohtet ja álkibut dohkkehit iešguđet eallinoainnuid, oskkoldagaid ja eallinvugiid. Skuvlla OEE-fága berre viiddiduvvot ja nannejuvvot dan ektui mo otna lea, ja buot máilmmi oskkoldagat ja eallinoainnut galggašedje oažžut seamma stuorra saji oahpahusas.

Guovddáš fágadoahpagat dán oasis:

oskkoldat (religion), eallinoaidnu (livssyn), dieđa (vitenskap), gaskavuohhta (forholdet mellom), ložžet, oskkolaš (troende), oskulkeahtes (ikke-troende), pluristalaš, sorjavaš, luondduáddejupmi, áicagat (observasjoner), máilmmigovva, ávvu (universet), mekanihkka, fuomášupmi, vuosteháku (motvilje), dieđalašsearvi, ovdánanhistorjá (utviklingshistorie), dulkot, sivdnádushistorjá (skapelsesberetningen), teorija, radikála, sajáiduvannákca (tilpasningsevne), ceavzit, gustot (dás; gjelde), árvvolaš, njunuš, ovdánanteorija (utviklingsteori), imaštit, beroštit, ođđaoskkolaš (nyreligiøs), kreašunisma (eallinoaidnu mii lea huksejuvvon dan oainnu ala ahte ávvu ja máilbmi lea šaddan nu mo biibbalis čuožžu), árvvusatnit, dohkkehit, vuodđudeaddji soabalašvuohhta (forsoning, enighet, forlik, dahttu gierdat), soahpameahttuvuohhta (uenighet, uforsonlighet, ii dáhtu gierdat), gudnehahttin (ærekrenkelse), duolbmat, olggušteapmi, gierdat, miellaguottut, moaitit, ášševuđolaš (saklig), eatnatvuohhta (mangfold), eallinoainnu-organisašuvdna, ovdamunni (fordel), olmmošvuoigatvuođajulggáštus, oskkoldatčadaheapmi (religionsutøvelse), geatnegahttit, ránggáštit, bákkolaš (påbud, tvang), cuiggodeaddji (kritiker), friddjavuohhta,

Mo álggahit oahpahusa

Oahpaheaddji árvalit muhtin fáttáid (omd: leavssuid vai guhkit skuvllabeivviid?, giddagas vai servodatávkkálaš bargu?, elliid biebmat bivttasteami várás? biergu vai šattut?, gosa vuolgit skuvlamátkái?, makkár doaimmaid áсахит bottuide?)

Oahppit smihttet ja sáhttet maiddái noteret iežaset oainnuid/jurdagiid áššiid ektui. Dasa sáhttet oažžut 10-15 min. Dasto čohkkedit riekkisin. Čohkkádettiin riekkisin galget hárjehallat ja duostat iežaset oainnu áššiid ektui mitalit earáide. Earát galget gierdat ja soabalašvuođain dárkilit guldalit maid sii mitalit.

Hálllet dan birra ahte juohkehaččas lea vuoigatvuohta jáhkkit, oaivvildit ja oskut masa háliidat. Mii galgat gierdat ja árvvusatnit earáid jurdagiid ja oaiviliid, jos vel eat ieža oaivvil ja jurddaš seammá ášši birra. Dalle leat mii mielde doalaheamen ja bisuheamen buohkaid vuoigatvuođa jáhkkit, oaivvildit ja oskut masa háliidat.

Sáhttibehtet joatkit sága ja digaštallat iešguđet oaiviliid. Dalle beassá iežas jurdagiid iskat, ja seammás beassá hárhjehallat čuollat ášši, iige olbmo.

Gažaldagat oahppogirjetekstii

1. Mii oskkoldagaid leamaš Norgga stáhtaoskkoldat gitta dássáži?
2. Manin mii gohčodat otná Norgga servodaga?
3. Mii dáhpáhuvai 1600- ja 1700-logus?
4. Gii lei Gunnerus?
5. Makkár váttisvuođat šadde go Charles Darwin álmuhii iežas olmmošoinnu ja ovdánanhistorjjá teoriijaid?
6. Oskkoldaga, eallinoainnu ja diehtaga gaskavuođa juohkit njealji jovkui. Čilge mottiin cealkagiin maid iešguđet joavku oaivvilda!
7. Manne lea muhtimin váttis dohkkehit earáid oainnuid?
8. Manne lea dehálaš ahte mii astat dárkilit guldalit maid earát dadjet ja lohkat maid earát čállet oskku ja eallinoainnuid birra?
9. Manne fertet mii gierdat earáid oaiviliid ja miellaguottuid?
10. Lea go lohpi bargat buot maid háliida? Ii go olbmuin leat vuoigatvuohta bargat buot mii sin eallinoainnuin soahpá?
11. Manne (jáhkát don) OEE-fága lea okta daid deháleamos fágain skuvllas?

Vástádušat

1. Evangelialaš-luhterlaš osku. Risttalašvuohta.
2. Pluralistalaš (eatnatvuođa) servodahkan.
3. Dalle bohciidii dieđa odđa hámis. Luonduáddejupmi ja áican šattai dábálaš vuohki háhkát dieđuid.

4. Troanddimma Bisma gii beroštii diehtagis ja ávžžuhii olbmuid geavahit diehtaga bohtosiid omd buoridit gilvvaeatnamiid bohtosiid ja mo šattuid geavahit dálkkasin.
5. Darwina jurdagat eai soahpan biibbala čállošii dan ektui ahte mo máilbmi ja máilmmi heakkalaččat leat šaddan ja ovdánan dan dássái mo dál leat. Šadde guokte joavkku; Darwina bealušteaddjit ja Girku bealušteaddjit.
6. Vástádus čuožžu oahppogirjjis, vuolibuččas s 72.
7. Go dat leat apmasat (guhkkín eret iežamet árvvui) ja sáhttet dagahit balu ja eahpesihkkarvuoda.
8. Mii ovdánat olmmožin ja áddejupmi oskku- ja eallinoainnu gažaldagain rievdá.
9. Danne go mii ieža vuordit ahte earát girdet min oaiviliid ja miellaguottuid. Juohkehaččas lea persovnnalaš vuoigatvuohka jáhkkit ja oskut dan máid háliida. Datte eat dárbbas leat ovttaoaivil singuin, ja mis lea lohpi moaitit nu guhkká go bissut áššis.
10. It sáhte iežat vuoigatvuodaid geavahit duolbmat earáid vuoigatvuodaid. Ii ge leat lohpi lága rihkkut. Omd gudnehahti cealkámušaid ovddastit.
11. Oahppi galgá ieš árvvoštallat. (Oahppat earáid eallinoainnuid ja oskkoldagaid birra. Oahppat dohkkehit ahte earáin lea eará árvvut, oaivilat ja jurdagat eallingažaldagaid hárrái go mus. Ieš ovdánit olmmožin ja dohkkehit maidái ahte olmmoš sáhtta rievdadit oainnus ja áddejumi)

Gažaldagat digaštallamii

Gos sáhtta oahpaheaddji lohkat eambo?

<http://www.richarddawkins.net/>

http://www.dagsavisen.no/nyemeninger/alle_meninger/cat1003/subcat1018/thread251226/#post_251226

Sheldrake: Vitenskapens vrangforestillinger. Flux. 2012.

<http://www.bokkilden.no/SamboWeb/produkt.do?produktId=8007165&rom=MP>

Rose: Taushetens tyranni. 2011. Cappelen Damm.

<http://www.bokkilden.no/SamboWeb/enkeltSok.do?enkeltSok=Taushetens+tyranni+Flemming+Rose&button=S%C3%B8k>

Sjøberg: Naturfag som allmenndannelse. Gyldendal. 2009.

<http://www.bokkilden.no/SamboWeb/produkt.do?produktId=3754421&rom=MP>